

HORVÁTH MÁRTA

Alak-háttér észlelés és a barthes-i „valóság-hatás” kognitív (át)értelmezése

A diszfunkcionalitás problémája

Roland Barthes több írásában feltette azt a kérdést, hogy minden funkcionális-e egy elbeszélő szövegben, azaz hogy a szöveg minden eleméhez rendelhetünk-e jelentést. Az 1966-ban megjelent *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe*¹ című korai tanulmányában még radikálisan strukturalista ambícióval közelítette meg ezt a problémát, és azt állította, hogy az elbeszélő szöveg minden részlete jelentéssel bír, a szövegben semmi nem abszurd vagy haszontalan. Ez az elképzelése Saussure jelmodelljére vezethető vissza; a jelölő és jelölt közötti viszony önkényességének tézise ugyanis arra a következtetésre juttatta Barthes-ot, hogy az irodalmi szöveg totális jelentéssel bír, hiszen a szövegben minden jel jelentéssé válik. A strukturalista értelmezésmódnak ez a következetes alkalmazása azonban egyúttal szembesítette Barthes-ot a strukturalizmus határaival is, azzal a ténnyel, hogy lehetetlen a szöveg teljességét egy struktúrához rendelni. A két évvel későbbi, 1968-as *A valóság-hatás*² című tanulmányában már azt írta, hogy egyetlen elbeszélőszöveg sem létezhet funkciótlán elemek nélkül, mindegyikben vannak olyan részletek, melyekhez a narratív szöveg egyetlen szintjén sem rendelhető jelentés.

Példáit mindkét tanulmányában Gustav Flaubert *Egy jámbor lélek* című elbeszéléséből veszi, és azt a részt elemzi, ahol az elbeszélő Mme Aubain szobáját írja le: „Egy barométer alatt vén zongora görnyedezett, dobozok és kartonok gúlába rakott tömege alatt”.³ Ez a mondat az Aubin-ház egy részletét ábrázolja, és ily mód, írja Barthes, a főhősre, illetve a sorsára történő metaforikus utalásként értelmezhető. A zongora a tulajdonosnőjének polgári származására utalhat, a kartonok említése a rendetlenség és a hanyatlás jeleként érthető, így mindkét elem találóan jellemzi az Aubin-házat. A barométer azonban semmilyen jelentéssel nem bír a szereplőkre nézve, Barthes szerint nem rendelkezik semmilyen funkcióval a cselekménystruktúrára vonatkozóan. A barométert ezért Barthes első megközelítésben funkció nélküli elemnek tekinti.⁴

¹ Roland Barthes, Introduction to the Structural Analysis of Narratives [1966], in Uő, *Image Music Text. Essays selected and translated by Stephen Heath*, FontanaPress, London, 1977, 79–125.

² Roland Barthes, L'Effet de réel [1968], in Uő, *Le bruissement de la langue*, Seuil, Paris, 1984, 167–174.

³ Gustav Flaubert, Egy jámbor lélek, ford. Hevesi András, in Uő, *Három mese*, Szikra, Budapest, 1994, 3.

⁴ A felesleges részlet problémája Barthes számos írásában felmerül. A fénykép vonatkozásában a „punctum” névvel jelöli, lásd: Roland Barthes, *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*, ford. Ferch Magda, Európa, Budapest, 2000. Erről lásd még Gyimesi Tímea, Kristevai utazás művészetfilozófia, pszichoanalízis és irodalom között, in *Thalassa*, 2007/2–3, 54.

Hogy milyen funkciót tulajdonít Barthes végül ezeknek a látszólag felesleges elemeknek, azzal a tanulmány későbbi részében fogok foglalkozni. Először magát a kérdésfeltevést vizsgálom meg röviden, hiszen Barthes-nak már a problémafelvetése is ellentmondásokat tartalmaz. Nem ad ugyanis világosan meghatározott definíciót arra nézvést, mikor mondhatjuk egy elemről, hogy a struktúra részét képezi, és mi számít egy szövegben felesleges részletnek. Hogy a funkció nélküli elemek azonosítása egyáltalán nem egyértelmű feladat, szembe-tűnő azon a helyen, ahol Barthes Michelet *Histoire de France* című szövegének azt a részletét elemzi, melyben az elbeszélő a hóhér érkezését írja le: „másfél óra is eltelt, mikor halkan kopogtak egy kis ajtón mögötte”⁵. Először azt írja Barthes, hogy az egyetlen, ami a történet szempontjából számít, az a tény, hogy a festő után érkezik a hóhér, minden más részlet felesleges. Később azonban módosítja ezt a meglátását, és arra a következtetésre jut, hogy egy művelt és olvasott értelmező végső soron az idézett mondat további részeihez is tud jelentést társítani, amit Barthes maga is megtesz, mikor zárójelben megjegyzi, hogy a kapu motívuma és a halál óvatos kopogtatása nyilvánvalóan szimbolikus jelentéssel bír, így végső soron ezek a részek is beágyazódnak az elbeszélés struktúrájába.⁶ A Michelet *Histoire de France* című könyvből hozott példák így végül nem a felesleges részekre hozott példák sorát gyarapítják, sokkal inkább azt a belátást készítik elő, hogy nem lehet egyértelműen meghatározni, mi tekinthető felesleges részletnek, hiszen az értelmezőtől függ, mit tud integrálni a magyarázatába és mit nem. Barthes szövege így ahhoz a felismeréshez közelít minket, hogy az elbeszélő szöveg elemeit nem egyforma mértékben építjük be olvasatunkba, és hogy az elemek különböző mértékű funkcionalitása nem szövegbelső tulajdonság, hanem mindig az adott olvasási folyamatban jön létre.

Éppen ezért a felesleges részeket a továbbiakban nem a strukturális elemzés kontextusában tárgyalom, egy más típusú, a kérdést az olvasási folyamat felől megközelítő elmélet ugyanis véleményem szerint koherensebb választ tud adni a Barthes által felvetett problémára. A *foregrounding (alak-háttér észlelés)* kognitív pszichológiai és evolúcióelméleti megközelítéséből kiindulva azt kívánom megmutatni, hogy egyes részeket látszólagos funkció-nélkülisége abból adódik, hogy nem kerülnek az olvasó figyelmének fókuszába, hanem a háttérben maradnak. Ezzel egyúttal arra a tényre is rá szeretném irányítani a figyelmet, hogy a szövegértés nemcsak a szövegegészre utólagosan irányuló figyelem eredményeképp jön létre, hanem egy dinamikus folyamat.

Alak-háttér észlelés

Az alak-háttér észlelés koncepcióját Edgar Rubin fogalmazta meg először,⁷ majd Kurt Koffka, a berlini iskola képviselője azonosította az alakészlelés egyik alapvető összetevőjeként *Principles of Gestalt Psychology* című könyvében.⁸ Rubin a jelenséget az észlelet egy szubjektív, a szemlélő nézőpontjából adódó strukturálásnak tekinti, amely folyamatosan változik és át-

⁵ Barthes 1984, 167.

⁶ Lásd *Uo.*, 142.

⁷ Edgar Rubin, *Visuell wahrgenommene Figuren. Studien in psychologischer Analyse*, Gyldendalske boghandel, Kopenhagen, 1921.

⁸ Kurt Koffka, *Principles of Gestalt Psychology*, Routledge, London, 1955.

szerveződik.⁹ A mai kognitív pszichológia agyunk működésében látja ennek az észlelési módnak az okát: az ember hajlamos arra, hogy a látottakat a legegyszerűbb, legjobban formált alakzatokba rendezze, és az ilyesfajta rendezésre alkalmatlan részleteket kiszűrje. Az alakhátér észlelésnek azonban anatómiai okai is vannak: az emberi szem úgy épül fel, hogy a retina közepén egy bemélyedés helyezkedik el, az ún. *fovea centralis*, ami a legnagyobb látásélességet teszi lehetővé. Ezt használjuk egy tárgy rögzítésére. A szemek folyamatos mozgása révén a tárgy különböző részei egymás után a *fovea centralis*ba kerülnek, ami lehetővé teszi, hogy éles képet készítsünk a megfigyelt tárgyról. Az összes többi tárgyat a *fovea centralis* mellett lévő területeken keresztül durván és homályosan észleljük, mintegy „elnézünk” mellettük.¹⁰ A szem anatómiája felelős tehát azért, hogy a főemlősöknél kettős struktúrájú látás alakult ki, egy centrális és egy perifériális. Christopher Collins szerint ennek a szemstruktúrának az az adaptív funkciója, hogy az egyén párhuzamosan két, a túléléshez nélkülözhetetlen feladatot legyen képes ellátni: gyűjtögető-vadászó lényként az embernek képesnek kellett lenni élelemszerzésre, ugyanakkor el kellett kerülnie azt, hogy más élőlények eleségévé váljon. A főemlősök szemének szerkezete lehetővé teszi azt, hogy a részletérzékeny centrális látás mellett alkalmas legyen a mozgásérzékeny perifériális látásra is.¹¹ Collins szerint a látásnak ez a kettőssége a teljes kognitív rendszerünkre kihat: a *dyadic pattern*, a széles hatókörű és szétszórt, valamint az ezzel párhuzamosan működő szűk hatókörű és fókuszált figyelem együttese a legkülönbözőbb emberi funkciókban jelenik meg, így az emberi kogníció általános jellemzője.

Az alaklélektan teoretikusai az észlelés szabályait alapvetően a vizuális észlelésre vonatkozóan dolgozták ki,¹² de ma már nem kérdéses, hogy ezek a törvények transzmodálisak, így a legtöbb jelenség, köztük az alakhátér észlelés általában véve érvényes a szenzorikus ingerfeldolgozásra, sőt az absztrakt kogníciót is jellemzi. Az alaklélektan az emberi psziché legkülönbözőbb jelenségeiről képes számot adni, a gondolkodásról, az érzelmekről, cselekvéseinkről, így természetesen megnyilvánul a mindezekre épülő nyelvben is. Mind Ronald Langacker kognitív grammatikája, mind Leonard Talmy kognitív szemantikája arra a felismerésre épül, hogy az alakhátér-szerkezet a nyelvstruktúrának is alapvető részét képezi, hiszen a nyelv az általános kogníció része, olyan alapvető rendszerekre és képességekre épül mint az észlelés, emlékezet vagy kategorizáció, így nyilvánvalóan nem kutatható ezektől függetlenül.¹³

Langacker fő tézise arra vonatkozik, hogy a grammatika ellentétben azzal, amit a nyelvészeti részdiszciplínák hagyományos felosztása sugall, nem tárgyalható a szemantikától elvá-

⁹ Rubin 1921, 3ff.

¹⁰ Walther Grauman – Dieter Sasse, *Compact Lehrbuch der gesamten Anatomie 4: Sinnessysteme, Haut, ZNS, Periphere Leitungsbahnen*, Schattauer, Stuttgart, 2005, 5–17.

¹¹ Christopher Collins, *Paleopoetics. The Evolution of the Preliterate Imagination*, Columbia Univ. Press, New York, 2013, 85.

¹² Az alakészlelésről szóló legelső tanulmány ugyan a zeneérzékelésből indul ki, (Christian Ehrenfels [1980], *Über Gestaltqualitäten*, in *Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie* 1980, 14, 249–292), a klasszikus alaklélektani kísérletek azonban többségükben a vizuális észleléssel foglalkoznak. Az alakészlelés törvényeinek transzmodalitása mindazonáltal nem kérdéses.

¹³ Ronald W. Langacker, *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2008, 7.; Leonard Talmy, *Toward a Cognitive Semantics*, Bd 1: *Concept Structuring Systems*, MIT Press, Cambridge, MA, 2000, 99–102.

lasztva, hiszen a grammatikai szerkezetek maguk is jelentéshordozók. Ezt a nyelvi elemek jelentésének kettős struktúrájában látja megalapozva, meglátása szerint ugyanis minden nyelvi elem jelentése két részből áll, egy fogalmi tartalomból (*conceptual content*) és egy konstruálásból (*construal*). Ez a kettősség felelős azért, hogy ugyanazt a tartalmat nyelvileg többféleképpen ábrázolni tudjuk.¹⁴ „A konceptualizálás folyamatában eldöntheti a beszélő, milyen perspektívát vesz fel, hogy egy jelenetet csak általánosságban vagy részletekben gazdagon ábrázol, hogy a jelenet egy részvevőjét bevonja az ábrázolásba, vagy kihagyja, hogy sejteti-e saját nézeteit és értékítéletét, vagy elhallgatja.”¹⁵ Ezeket a konstrukciós lehetőségeket a következő címkék alapján csoportosítja Langacker: specifikálás (*specificity*), fókusz (*focusing*), kitűnés (*prominence*) és perspektíva (*perspective*), melyek közül a fókusz és a kitűnés vonatkozik a konstrukció azon aspektusaira, melyek szorosan összefüggnek az alak-háttér észleléssel.

Az alak-háttér tagolás a szöveg különböző szintjein nyilvánulhat meg, ahogy Talmy írja, érinthet egyszerű főneveket, de egész mondatrészeket is.¹⁶ Már egy olyan egyszerű mondat is mutatja az alak-háttér-szerkezetet, mint „A ceruza az asztalon van”, ahol a ceruzát észleljük alakként és az asztalt háttérként. Fordítva, „Az asztalon van egy ceruza” mondatban az asztal az alak, ami jól mutatja, hogy egyazon fogalmi tartalmat különböző módokon megkonstruálva ábrázolhatunk. Ám nem csak a beszélőtől függ, mit tekintünk alaknak és háttérnek. Vannak ennek általánosan érvényes univerzális szabályai is, mint az a térbeli viszonyok ábrázolására vonatkozó szabály, hogy az alak általában egy kicsi, mozgó, de legalábbis elméletileg mozgatható tárgy, míg a háttér egy nagyobb és statikus dolog.¹⁷ Hosszabb bekezdések is az alak-háttér-elv alapján strukturálhatók, amennyiben a már ismert elem képezi a háttérret és az új elem az alakot.¹⁸

Alak-háttér észlelés elbeszélő szövegek olvasása során

A fent említett általános szabályok mellett az elbeszélő szöveg további speciális lehetőségekkel rendelkezik arra, hogy a szöveg bizonyos elemeit a figyelem fókuszába állítsa, és ezáltal a kontextusból kiemelje.¹⁹ Így az elbeszélő szövegekre általánosságban véve érvényes, hogy a szereplők statikus leírása, valamint a helyzetleírások a háttérret képezik, az ábrázolt eseményor pedig az alakot.²⁰ Az eseményeket sem egyforma súllyal észleli az olvasó: fontosnak, ezért *alaknak* az elbeszélő szöveg azon komponenseit tartja, melyek több közvetlen ok-sági viszonyban állnak más eseményekkel, mint a többi elem, valamint részei annak az oksági

¹⁴ Langacker 2008, 43

¹⁵ Ulrich Ammon, *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*, De Gruyter, Berlin/New York, 2004, 229. [saját fordítás].

¹⁶ Talmy 2000, 311. Ugyanezen az állásponton van Langacker 2008, 58.

¹⁷ Talmy 2000, 312.

¹⁸ Langacker 2008, 58.

¹⁹ Holt és Groeben ezért a *foregrounding* két típusát különböztetik meg: a pragmatikai, azaz minden szövegtípusra vonatkozó *foregroundingot* és az irodalmi, azaz a speciálisan az irodalmi szövegekre vonatkozó *foregroundingot*. Vö. Nadine van Holt – Norbert Groeben, *Das Konzept des Foregrounding in der modernen Textverarbeitungspsychologie*, in *Journal für Psychologie* 2005, 13, 4, 311–332.

²⁰ Langacker 2008, 58.

láncnak, amely a kezdő állapottól a végállapotig vezet.²¹ Empirikus felmérések azt is igazolják, hogy a főszereplők és a velük kapcsolatban levő tárgyak nagyobb figyelmet vonnak magukra, mint a többi szereplővel kapcsolatos tárgy.²²

Az elbeszélő szövegnek a szakirodalomban már jól ismert technikák mellett számos további lehetősége van arra, hogy bizonyos elemeket a fókuszba állítson. A következőkben tárgyalt két példa jól mutatja, milyen törvények irányítják azt a folyamatot, melyben bizonyos elemek az előtérbe kerülnek és jelentéssé válnak, míg mások a háttérre képezik, és kikerülnek a jelentésképzés folyamatából.

Előfeszítés

A foregroundingot támogató szövegrendezési stratégiákat Adalbert Stifter *Hegyi kristály (Bergkristall)* című elbeszélése²³ alapján, mégpedig a 'templomtorony' szó elrendezéseinek kerestül szeretném bemutatni. Irodalmi szövegek esetében nincs jelentősége annak, hányszor szerepel egy szó egy szövegben, amit az is jól mutat, hogy a 'nyár' szó például összesen kilencszer fordul elő a szövegben, mégsem kerül az olvasó figyelmének fókuszába,²⁴ míg a szövegben csupán négyszer előforduló 'templomtorony' előtérbe kerül. Ennek oka itt nem abban keresendő, hogy a templomtorony központi jelentőséggel bírna a cselekmény tekintetében, semmilyen fontos eseménynek nem helyszíne. Az elbeszélés inkább csak mellékesen, felsorolásokban és leírásokban említi sok más tárggyal együtt. Ezért azt várhatnánk, hogy az olvasás folyamatában kiszelektálódik, és a háttérbe kerül. Ezzel szemben a tapasztalat azt mutatja, hogy már az első említéskor a figyelem középpontjába kerül, holott más, ugyanebben a kontextusban említett tárgyak, mint például az iskola, a közösségi ház vagy a tér inkább a háttérben maradnak. Ennek oka abban keresendő, hogy a bevezető rész még az első említés előtt *előfeszíti*, azaz olyan szemantikai tartalmakat hív elő, melyek a 'templomtorony' szónak is releváns elemei: a tulajdonképpeni cselekmény kezdete előtt hosszabb szövegrész szól általában véve az egyházi ünnepekről. Ez a szövegrész az olvasó emlékezetében aktiválja az 'egyházi rituálék' sémát, ami által minden olyan elem, mely a séma részét képezi, a figyelem fókuszába kerül. Az iskola, a közösségi ház, a tér nem elemei ennek a sémának, így azok a háttérre képezik, míg a templomtorony, amit nyilvánvalóan összekapcsolunk a kereszténységgel, az előtérbe kerül. Ezért azok a számos aspektusukban különböző mentális reprezentációk, melyeket az egyes olvasók képeznek a faluról a szövegbeli ábrázolás alapján, nagy valószínűséggel tartalmazni fognak egy közös elemet: a templomtorony a legtöbben szerepelni fog. A *szemantikai előfeszítés*, azaz egy olyan inger előzetes felkínálása, mely a következő szó feldolgozását egy szemantikai mező előkészítésével pozitívan befolyásolja, támogatja az adott szó észlelését. Az előfeszítés véleményem szerint nagy jelentőséggel bír a figyelemirá-

²¹ Tom Trabasso – Linda L. Sperry, Causal Relatedness and Importance of Story Events, in *Journal of Memory and Language* 1985, 24, 595–611.

²² Holt-Groeben 2005, 325.

²³ Adalbert Stifter, Hegyikristály, ford. Tandori Dezső, in *Uő., Hegyikristály. Két régi osztrák karácsonyi történet*, Eri Kiadó, Budapest, 2005, 37–110.

²⁴ Az olvasóról tett állításaimat az elbeszélésről írt tanulmányokra és a sok éves szemináriumi tapasztalataimra, azaz a professzionális olvasók és a (még) inkább naivnak nevezhető, mindazonáltal már érzékenyített olvasók olvasataira alapozom. Az elbeszélésről szóló tanulmányokban a vallási konnotációk mindenhol előtérbe kerülnek.

nyitás tekintetében elbeszélő szövegek esetében, mivel áthidalhatja azt a hosszabb szövegeknél nyilvánvalóan adódó problémát, hogy emlékezeti képességünk korlátozott kapacitása miatt számos részlet elkallódhat az olvasó számára: olyan implicit memóriatartalmakat aktívál, melyek az első lehvás után a további olvasási folyamatban is elérhetőek maradnak az olvasó számára.²⁵

Az alakészlelés törvényei: közelség

A figyelemirányítás tekintetében, ahogy a hétköznapi észlelés során, úgy a fiktív történetek olvasásakor is fontos szerepet játszanak az alakészlelés szabályai. Az alakészlelés első szabályait Max Wertheimer írta le; az alaklélektan, majd később a kognitív pszichológia képviselői aztán számos további szabállyal egészítették ki ezeket. Az egyik Wertheimer által leírt szabály, mely a 'templomtorony' értelmezésének esetében is fontos szerepet játszik, a *közelség* szabálya: azokat az elemeket látjuk összetartozónak, melyek egymáshoz közel helyezkednek el. Ennek az az oka, hogy az egymástól csekély távolságra levő tárgyak általában a természetben is hasonlóan viselkednek, és ezért hasonló reakciókat váltanak ki az emberből. A közelség szabályának véleményem szerint különös jelentősége van elbeszélő szövegek befogadása esetén, ugyanis az emlékezetnek a már említett korlátozott kapacitása miatt nehéz észrevenni analogikus viszonyokat, amennyiben az egymástól távol levő elemek között áll fenn. A 'templomtorony' értelmezésében fontos szerepet kap a közelség szabálya: az összesen négy szöveghelyből, ahol említésre kerül a 'templomtorony', háromban a közvetlen közelében megjelenik a 'hegy' szó is, ami által észrevehetővé válik az olvasó számára a kettő között fennálló analogikus viszony:

Hazánk magas *hegyei* között áll valahol egy falucska, annak is kicsiny, de nagyon hegyes *templomtornya* [...]

[...] az ilyen ember aztán megszáll a fogadóban, csodálja kis ideig a *hegyeket*, majd továbbáll. Vagy érkezik egy festő, aki megörökíti mappájában a hegyes kis *templomtoronyot*, még ilyen-olyan sziklakat, s kész.

[...] nagyon sok vándor, utazó bizony egyenest ezen érkezik, és még csak sejtelve sincs, hogy a havas *hegyeken*²⁶ túl ott van Gschaid, ott az a hegyes kis *templomtorony* és környülése.²⁷

A templomtorony negyedik említésekor is összekapcsolódik a templomtorony és a hegy. Ebben a szövegrészben a hegy az olvasó figyelmének a fókuszában áll, mert a hegy az események helyszíne: a gyerekek eltévednek a behavazott hegyekben, és a rossz irányt választva akaratlanul is megmásszák a jéghegy életveszélyes csúcsát. Az említett szöveghely a jég- és hófödte hegycsúcsok hosszabb leírásának részét képezi, ahol a templomtorony egy hasonlat egyik elemeként jelenik meg:

És akkorák voltak ezek a jegek, akár a gschaidi házak, némelyik meg, mint a *templom* hegyes *tornya*.²⁸

²⁵ Martha J. Farah, Semantic and Perceptual Priming. How Similar are the Underlying Mechanisms?, in *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 1989, 15, H. 1, 188–194.

²⁶ Itt a német eredetiben a 'Schneeberg' szó áll, a fordításban ez elveszik, így ezen a ponton megváltoztattam Tandori fordítását.

²⁷ *Hegykristály*, 42, 43, 51 [kiemelések: H.M.].

²⁸ *Uo.*, 82.

A két elemnek ez a mindig újra visszatérő közelsége hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó összekapcsolja a 'templomtornyot' és a 'hegyet', és egyfajta egységként érzékelje. Bár a négy esetből háromban a két szó egyszerűen csak egymás mellett jelenik meg a szövegben, azaz pusztán térbeli közelség (kontiguitás) jön létre közöttük, explicit logikai kapcsolat (például egy hasonlat formájában) azonban nem, az olvasó nagy valószínűséggel mégis hasonlóságot fog észlelni, aminek két további szövegstratégia áll a háttérben. Először is egy egészen nyilvánvaló és explicit utalás található a szövegben a „hegy” és a „templomtorny” formai hasonlóságára: mindhárom idézetben egy állandó jelző kapcsolódik a templomtornyhoz, mégpedig a „hegyes” jelző, ami a hasonlat *tertium comparationis*-aként értelmezhető. Azonban egy ennél alapvetőbb tapasztalat is az olvasó rendelkezésére áll ahhoz, hogy ezt az analogikus viszonyt észrevegye: a testérzet, a saját testünk térbeliségének érzékelése. Az, hogy az ember a Földön egy gravitációs mezőben él, és más élőlényekkel szemben képes az egyenes testtartásra, nagymértékben meghatározza a térérzékelését, és a függőlegességet teszi az alapvető térbeli dimenzióvá. Mivel a függőlegesség kognitív univerzálé, a nyelvnek is alapvető eleme: olyan képi séma, mely számos, nem térbeli tapasztalat kifejezésének eszköze.²⁹ A függőlegesség sémája *A hegyi kristályban* is fontos szerepet játszik, mivel mind a hegy, mind a templomtorny a függőleges tengely mentén rendeződik, így mindkettővel könnyen asszociáljuk a 'magas' jelzőt nemcsak konkrét térbeli viszonyok, hanem elvont tartalmak esetében is.

Ennek köszönhetően az elbeszélés értelmezői szinte minden esetben összekapcsolták a „hegyet” valamiféle elvont értelemben vett „magasabb” szférával. Különböző irodalomelméleti keretekben különbözőképpen lehet érvelni egy ilyen metaforicitás mellett, interpretálható morális, pszichológiai vagy vallási kontextusban. A professzionális értelmezésnek azonban minden esetben az az olvasat (vagy kognitív megközelítésben az a mentális kép) képezi az alapját, melynek kialakulásában még nagy szerepet játszanak azok a szövegstratégiák, melyek alkalmasak arra, hogy a figyelmünket különösebb koncentráció nélkül a szöveg bizonyos elemeire irányítsák.

Struktúra vagy alak

A fent végzett elemzés bizonyos szempontból egyfajta strukturális elemzésnek tekinthető, hiszen végső soron az elbeszélés egy jól azonosítható szerkezetét (re)konstruálta. Mégsem tekinthető klasszikus strukturális elemzésnek, mert a struktúrát egy a strukturalistákétól eltérő perspektívából nézi: a struktúra itt nem egy statikus entitás, az elemzés sokkal inkább arra a dinamikus folyamatra irányul, ahogyan az olvasási folyamat során az olvasó a szöveg elemeit strukturálja. A struktúra fogalmát a kognitív poétika ezen iránya tehát nem veti el, pusztán a struktúráképzés aspektusára helyezi a hangsúlyt, és az olvasás módszertanának kidolgozása helyett az észlelés szabályszerűségeivel foglalkozik. Az *alak (Gestalt)* fogalma a struktúra fogalmának éppen ezt az aspektusát emeli ki.³⁰

²⁹ A képi séma fogalma Lakofftól származik.

³⁰ Vö. Bernáth Árpád – Csúri, Károly, „Mögliche Welten“ unter literaturtheoretischem Aspekt, in Csúri Károly (szerk.), *Literary Semantics and Possible Worlds / Literatursemantik und mögliche Welten*, JATE Press, Szeged, 1980, 44–62. A szerzők olyan szempontból a strukturalizmus és a kognitívizmus közötti átmenetet képviselik a „lehetséges világok” elméletének általuk kidolgozott változatával, hogy a szöveg struktúráját az olvasó konstrukciós tevékenységének eredményeként fogják fel, azaz egy erőteljesebben recepcióorientált elméletet képviselnek, mint a hagyományos strukturalisták.

A *Gestalt* és a *struktúra* fogalmának viszonyával, azzal a kérdéssel, hogy mennyiben járulnak hozzá az alakképzéshez strukturális jellemzők, valamint hogy mely tulajdonságaiban különbözik az *alak* a *struktúrától*, már az alaklélektan korai képviselői foglalkoztak. Révész Géza egyik írása váltott ki komoly vitát erről a kérdésről, mikor 1953-as tanulmányában az alakelmélet revízióját javasolta.³¹ Írásában a *struktúra* fogalmával szembeállítva igyekezett pontosítani az *alak* fogalmát. A *struktúra* megfogalmazásában a dolgok „geometrikus-architektonikus felépítése”, amit „tudásalapon, azaz intellektuális munka által rekonstruálunk”, elentétben az *alakkal*, ami „közvetlenül adott”.³² Ezzel ellentétben Metzger az *alakot* – ami definíció szerint azokra a dolgokra vonatkozik, ahol az egész több, mint a részek összessége – az „aggregátummal”, a „halommal” állítja szembe, ezekben ugyanis az egész nem rendelkezik olyan tulajdonsággal, mely nem vezethető le az egyes részekből.³³ A *struktúra* Metzger szerint nem ellenpontja az *alak* fogalmának, „a *struktúra* vagy szerkezet (a tektonika, a geometriai-architektonikus felépítés) tulajdonságai sokkal inkább lényeges *Gestalt*-tulajdonságoknak tekinthetők, amiket további *Gestalt*-tulajdonságokkal kiegészítve jutunk el az *alakhhoz*. Metzger továbbá módszertani elsőbbséget is tulajdonít a *struktúrának*, mivel csak a *struktúra* regisztrálható és közölhető, így a tudományos kutatás számára könnyebben hozzáférhető, mint az *alak*. Az *alak* lényegét Révésszel szemben nem annak szemléletességében látja, hanem abban, hogy szerkezetét pszichológiai törvények határozzák meg.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az *alak* a *struktúra* kognitív-narratológiai pendantja: az *alakot* az elbeszélő szöveg azon *struktúráinak* tekinthetjük, melyek szemléletesek, azaz kifejezett reflexív figyelem nélkül is láthatóak, mégpedig azért, mert érzékelésüket az alakészlelés veleszületett, „apriori”³⁴ pszichológiai törvényei teszik lehetővé.³⁵ Emellett az *alak* nem az egyes elemek pusztá összességét jelöli; az *alak* részei olyan tulajdonságokat hordoznak, melyek csak az adott elrendezés által válnak láthatóvá. Ezeket nevezi Metzger „struktúrafunkcióknak”, „amit gyakran az egészen belüli jelentésnek vagy értelemnek is tekintünk”.³⁶

A kognitív elméletekhez való jelentős kapcsolódási pontot jelent még elméletükben az elbeszélő szöveg „szövegvilágának” és „lehetséges világának” megkülönböztetése, melyek tulajdonképpen a szövegértés két különböző fázisát jelölik: a „szövegvilágot” akkor rekonstruálta az olvasó szerintük, ha megértette, *mi* történt az elbeszélő szövegben, a „lehetséges világot” pedig akkor sikerül megalkotnia, ha megérti, *miért* történtek ezek az események, azaz ha képes egy koherens magyarázórendszert rendelni a szöveghez. Bernáth és Csúri érdeklődése kifejezetten a „lehetséges világ” megalkotásának folyamatára irányul, hogy pontosan hogyan jön létre az a „szövegvilág”, ami a „lehetséges világ” alapját képezi, azzal részletesen nem foglalkoznak. Ezen a ponton jelent véleményem szerint jó kiegészítést Bernáthék elméletéhez a kognitív poétikai megközelítés.

³¹ Révész Géza, Zur Revision der Gestalttheorie, in *Schweizerische Zeitschr. für Psychologie und ihre Anwendungen* 1953, 12, 89–110. Vitás pontot jelentett ez a kérdés az alaklélektan berlini és lipcsei iskolája között is.

³² Wolfgang Metzger, Grundbegriffe der Gestaltpsychologie, in Uő, *Gestalt-Psychologie. Ausgewählte Werke aus den Jahren 1950 bis 1982*, Kramer, Frankfurt, 1986, 124.

³³ Uo., 125.

³⁴ Uo., 129.

³⁵ Ilyenek például a hármas tagolású cselekménystruktúrák (epikus triádok), amelyeket Karl Eibl veleszületett *alakként* azonosított. Vö. Karl Eibl, Epic Triads. A Phylogenetically Rooted Gestalt of Narration, in *Journal of Literary Theory* 2/2, De Gruyter, Berlin/New York, 2008.

³⁶ Metzger 1986, 128.

A két fogalom összevethetősége lehetővé teszi, hogy azt a Barthes által feltett kérdést, hogy mit kezdünk a szöveg látszólag funkció nélküli leíró elemeivel, az alakelmélet kontextusában újra feltegyük, és így a Barthes-éval rokon, az övétől mégis lényegi pontokban különböző választ adjunk. A struktúra helyett az *alak*ra koncentrálva amellet érvelek, hogy az elbeszélő szöveg ezen kettős szerkezete – az elbeszélő struktúrára nézve funkcióval bíró, illetve funkcióatlan elemek megkülönböztetése – az olvasási folyamatban dinamikusan megvalósuló alak-háttér észlelés manifesztációja, és mint ilyen az emberi tapasztalás természetét képezi le.

A valósághatás és funkciója a szövegértésben

Tanulmányom utolsó fejezetében visszatérek ahhoz az eleinte megválaszolatlanul hagyott kérdéshez, milyen funkciót tulajdonít Barthes az elbeszélő szöveg szerkezetében funkciótlannak tartott leíró elemeknek. Válasza ugyan egyszerűnek tűnik, de több részállítást tartalmaz, amiket érdemes külön-külön újragondolni.

Barthes egyrészt megfogalmaz egy általános választ arra vonatkozóan, milyen funkciója van az elbeszélő szövegben a feleslegesnek tűnő elemeknek: ezek keltik azt az illúziót az olvasóban, hogy a valósággal van dolga, hogy nem egy művi világban van, hanem maga a „valóság” jelenik meg számára. Hogy az irodalmi narratívában bizonyos tárgyakat vagy személyeket valóban „valóságosként” él meg az olvasó, azaz hogy létezik egy olyan hatás, melyet *valósághatás*nak nevezhetünk, a poétikának egy régi felismerése.³⁷ Azt azonban, hogy ez a hatás kifejezetten a funkció nélküli részletekből eredne, joggal vitatja a szakirodalom. Már Price kritizálta Barthes-nak ezt a tézisé, és úgy gondolta, hogy „nem egy ránc vagy egy barométer, hanem az összes részlet együttese hozza létre a valóság-hatást, és egyúttal az összes részlet potenciális jelölő. Egyes részletek nem határozhatóak meg önmagukban fontosként vagy nem fontosként.”³⁸ A *valósághatás* tehát nem csak a funkcióatlan elemek által jön létre, így nem lehet ebből a premisszából magyarázni keletkezését.

Barthes szándéka ebben a tanulmányban azonban első sorban nem egy hatásjelenség magyarázata volt, sokkal inkább egy másik szemiológiai probléma érdekelte, konkrétan az a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy képesek vagyunk a nyelvvel közvetlenül a valóságra utalni. A valósághatás forrását a felesleges részlet különös szemiológiai státuszában látja,³⁹ mivel ez által jelenik meg a szövegben az emberi értelmezés által még meg nem szűrt valóság: „A »valóság« teljesen egyszerű reprezentációja, a tanúságtétel arról, »ami van« (vagy volt)

³⁷ Lásd pl. Werner Wolf, *Ästhetische Illusion und Illusionsbrechung in der Erzählkunst. Theorie und Geschichte mit Schwerpunkt auf englischem illusionsstörenden Erzählen*, Max Niemeyer, Tübingen, 1993. A munka által részletes áttekintést nyerhetünk az irodalmi illúzió kutatásról.

³⁸ Martin Price, *The Irrelevant Detail and the Emergence of Form*, in Joseph Hillis Miller (szerk.), *Aspects of Narrative*, Columbia University Press, New York, 1971, 89.

³⁹ Ezeknek a részleteknek a különös szemiológiai státusza abban áll, ahogy Barthes mondja, hogy itt megváltozik a jel hármas felosztása. A leíró részlet ugyanis elveszíti a jelölőjét, mivel ez a részlet a struktúrán kívül helyezkedik el, és ehelyett a jelölő és a jeltárgy (a nyelven kívüli valóság konkrét tárgya) közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. Ezáltal a „valóságos” általános kategóriáját konnotálja. Vö. Barthes 1984.

tehát mint az értelemnek való ellenállás jelenik meg; ez az ellenállás igazolja azt a nagy mitikus ellentétet, amely a megélt és a felfogott között fennáll.”⁴⁰

A kognitív nyelvészet, ahogy korábban láttuk, Barthes ezen elképzelésének éppen az elkenkezőjét állítja. Abból indul ki, hogy a nyelv strukturált egységekből áll, ahol a fogalmi tartalom mindig kostruáltan, azaz a beszélő értelmezésének megfelelően jelenik meg. Minden nyelvi megnyilatkozás egyúttal értelmezés, a szövegnek nincsenek ezen a rendszeren kívül álló elemei. Ebben az értelmezésben a Barthes által feleslegesnek tartott elemek jól elhelyezhetők a szöveg dinamikusan alakuló alak-háttér szerkezetében: Stifter szövegében az iskola az elbeszélés elején nagy valószínűséggel nem kerül az olvasó figyelmének középpontjába, hanem a közösségi házzal együtt a háttér képezi. Az elbeszélés egy későbbi részében azonban, ahol a gyerekeknek az iskolatársak általi kiközösítése az elbeszélés témája, nyilvánvalóan a figyelem fókuszába kerül, hiszen a cselekmény egy fontos szegmensének a helyszínét képezi. Ebben a szegmensben az ábrázolt tér egyéb részletei kerülnek a háttérbe. Azaz a leírásokat minden esetben alak-háttér szerkezetbe rendezve dolgozzuk fel, ahol a háttérnek legalább olyan fontos funkciója van, mint az alaknak, hiszen egymás komplementerei. Alakot csak egy háttérhez viszonyítva látunk, a háttér előfeltétele az alak észlelésének. A Barthes által funkciótlanak tartott részleteknek tehát nem kell speciális státuszt tulajdonítanunk, és azokat rendszeridegen és paradox tárgyként definiálni. A „felesleges részletek” az alak-háttér-szerkezet inherens részét képezik.

A leírásoknak éppen ez a feldolgozási módja okozza azt a hatást is, amit Barthes valósághatásnak nevezett. Langacker az alak-háttér-szerkezet szövegbeli megvalósulását tág értelemben úgy fogja fel, mint „egy alapkonfigurációból való kiindulás, egy előzetes tapasztalatnak a következő tapasztalat értelmezéséhez történő kiaknázása”.⁴¹ Ez azt jelenti, hogy az új tapasztalat mindig egy olyan referenciakeret vonatkozásában jön létre, mely a beszélő és a hallgató beszélgetésének közös alapját képezi egy adott pillanatban.⁴² Ezt a közös tudást éli meg az olvasó valóságként, és ennek a háttéréből emelkedik ki az új ismeret, az elbeszélés „saját valósága”⁴³, „alakja”. Az elbeszélés két valóságának forrását azonban nem egyes, jól azonosítható, funkcióval bír, illetve funkciótlan elemek adják. Hogy a hegycsúcs egy a vízszintből kiemelkedő földrajzi tárgy, melyet általában nem könnyű megmászni, éppoly fontos az elbeszélés valóságát illetően, mint az, hogy az elbeszélésben motivikusan összekapcsolódik a templomtoronnyal. Pusztán azáltal, hogy a hegycsúcs funkcióval bír a narratív struktúra vonatkozásában, nem veszíti el azt a képességét, hogy utaljon arra a valóságra, ami író és befogadó közös tudását képezi. A valóság-hatás eredete tehát a nyelvnek nem azon paradox tulajdonságában rejlik, hogy képes az emberi tapasztalatot megelőző valóságot megjeleníteni, hanem éppenséggel abban a lényegi tulajdonságában, hogy leképezi az emberi tapasztalat természetét: hogy az új tapasztalatot mindig egy meglévő vonatkozásában tudjuk feldolgozni.

⁴⁰ *Uo.*, 172.

⁴¹ Langacker 2008, 58 [ford. H.M.]

⁴² Vö. Langackernél a háttér ezen aspektusának leírását: „current discourse space, [...] a mental space comprising everything presumed to be shared by the speaker and hearer as the basis for discourse at a given moment”, Langacker 2008, 59.

⁴³ Hans Blumenberg, *Wirklichkeitsbegriff und Möglichkeit des Romans*, in Hans Robert Jauß (szerk.), *Nachahmung und Illusion. Kolloquium Gießen Juni 1963. Vorlagen und Verhandlungen*, Fink, München, 1969, 9–27.